

מחאת הפייסבוק של הנשים החרדיות: "לא נבחרות לא בוחרות"

אורלי צרפתי

הקדמה

במדינת ישראל, המגדירה עצמה כמדינה יהודית דמוקרטית, קיימות שתי מערכות תרבותיות ערכיות שיש ביניהן מתח מובנה. האחת בעלת זיקה לזהות היהודית הדתית והשנייה בעלת זיקה לזהות הישראלית החילונית ולערכים ליברליים ודמוקרטיים. הביקורת על הדרת הנשים מהמפלגות החרדיות בכנסת היא דוגמה להתנגשות בין תפיסה אורתודוקסית, המקיימת הפרדה מגדרית מוחלטת בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי ובין תפיסה דמוקרטית המקדמת ערכים של שוויון בין המינים.

סוגיית שוויון הנשים עלתה לדיון ציבורי בהשפעת התנועה הפמיניסטית כבר בשנות העשרים של המאה הקודמת. עם כינון המוסדות הפוליטיים של היישוב היהודי החל מאבק ממושך (1918–1926) של נשים פמיניסטיות על זכותן להיות שותפות שוות בבניין הארץ, ובעיקר על זכותן לבחור ולהיבחר. ההנהגה החרדית הגברית, שהתנגדה לרעיון הצינוני וראתה בלאומיות ביטוי לכפירה, התנגדה לכל שינוי במעמד האישה בחברה הדתית. הנשים החרדיות מצדן לא העלו בדעתן לערער על עמדת ההנהגה הגברית ולאמץ את רעיונות התנועה הפמיניסטית (שילה, 2013; ספרן, 2006; פוגל-ביזאוי, 1991). מצב זה נותר על כנו גם לאחר קום המדינה אם בשל הסטטוס קוו הפוליטי (פרידמן, 1977, 1991) ואם בשל ההכרה בחרדים כקבוצה תרבותית נבדלת. במהלך השנים נחקקו חוקים. הראשון בהם היה חוק שיווי זכויות האישה (1951), שלכל הרעות אימץ עמדה מתקדמת מאוד על מעמד האישה בישראל. גם חוקים אלה לא שינו את הדרתן של נשים חרדיות מהמרחב הציבורי-פוליטי. התוצאה היא שמזה כמאה שנים, מעת ההחלטה על מתן זכות בחירה לנשים בשנות העשרים של המאה העשרים ועד היום, נשים חרדיות מודרות מכל פעילות פוליטית ומייצוג במפלגות החרדיות, והנשים החילוניות שזכו לזכויות פורמליות לא פעלו לשינוי מצבן הפוליטי של הנשים החרדיות.

בשלהי 2012, לקראת הבחירות לכנסת ה-19, ביטא פוסט ספונטני ואנונימי שפרסמה בפייסבוק אסתי שושן, אישה חרדית מזרחית, את

חוסר הנחת המבעבע של נשים חרדיות (צרפתי, 2015). הפוסט נכתב על רקע אירועים שזכו לחשיפה תקשורתית נרחבת תחת הכותרת הכללית "הדרת נשים". אירועים אלה ביטאו מגמת הקצנה ביחס אל נשים חרדיות בחברה החרדית.

דף הפייסבוק שנפתח היה לציר שסביבו החלה מתגבשת קבוצת מחאה של נשים שפעלה תחת השם "לא נבחרות לא בוחרות" (ובקיצור: "לונילובו"). קבוצה זו הציבה דרישה רדיקלית לחברה החרדית: ייצוג נשים במפלגות החרדיות. לראשונה מאז החל המאבק על זכות הבחירה בישראל לפני מאה שנים, מחו נשים חרדיות בפומבי נגד הדרתן הפוליטית מהמרחב הציבורי.

קריאת הנשים לייצוג פוליטי הייתה חסרת תקדים בחברה החרדית והוצגה על ידי ההנהגה הגברית כמעשה מרדני, היוצא נגד עמדת הרבנים והפסיקה ההלכתית. בהיררכיה הדתית הנשמרת בקפידה בחברה החרדית, זוהי דרישה המסכנת את עצם הישארותן בקהילה. ואכן, התעוררה מחלוקת פנים חרדית בין המיעוט שתמך בדרישה ובין ההנהגה שדחתה אותה על הסף. תנועת הנשים שהחלה מתגבשת קיבלה על עצמה סייג: השינוי יהיה רק הסכמת הגברים. למרות תעוזתן, אך מתוך הבנה שבאקטיביזם תקשורתי פוליטי זה הן ערערו על מוסכמות יסוד בחברה החרדית ופרצו גבולות אסורים – הן אימצו רטוריקה זהירה בהצהירן שהשינוי יעשה רק בהסכמה של ההנהגה הרבנית והפוליטית.¹ ברור היה להן שכל ניסיון לפעולה פוליטית רדיקלית עלול להביא תגובת נגד עזה שתשבית את המחאה בטרם עת. גם המחירים האישיים הצפויים לא נעלמו מעיניהן.²

בעקבות ההחלטה על הקדמת הבחירות לכנסת העשרים (2015) חודשה הפעילות בדף הפייסבוק של "לא נבחרות לא בוחרות", והתמיכה בדרישת הנשים לייצוג גברה והתגבשה בתנועת מחאה (צרפתי, 2015).³ נשים חרדיות מקבוצות שונות בחברה החרדית פרצו את מחסום השייכות הקבוצתית ואת מחסום הפחד, ובפעולה של סולידריות נשית חברו זו לזו והצטרפו לדרישה הפומבית מההנהגה לייצוג פוליטי. בדומה לתנועות מחאה אחרות, לאחר שלב הפריצה לתודעה הציבורית בפייסבוק הייתה פנייה אל התקשורת הממוסדת

אין כיום סמכות רבנית אחת המוסכמת על כולם. נוסף על כך, החיים במדינת ישראל הדמוקרטית-חילונית-מערבית והרחבת זירות המפגש בין שתי החברות (בעיקר עקב צרכים כלכליים ובהשפעת הטכנולוגיה התקשורתית), לצד העובדה שהדור הצעיר ברובו כבר נולד במדינת ישראל, מקשים על יישום השאיפה להסתגרות. תהליכי השינוי ניכרים במיוחד בעשור האחרון ומחייבים את ההנהגה הרוחנית להתמודד עם האתגרים הניצבים לפתחם (קפלן, 2003; סיון וקפלן, 2003; זיכרמן וכהנר, 2012). הניסיון לשמר את אורח החיים היהודי מסורתי כמובלעת תרבותית של המיעוט החרדי בתוך חברת הרוב החילונית מודרנית (סיון, 1991), עומד למבחן תדיר בשל שינויים חיצוניים אך גם בשל תמורות פנימיות.

בשל קוצר היריעה לא אוכל לדון בהרחבה בחברה החרדית ובתמורות המתרחשות בה. לפיכך אתייחס בקצרה לשני תהליכי שינוי מרכזיים הנוגעים לדיונו וקשורים זה בזה.

מפשקוויל לסמרטפון: אמצעי התקשורת כזרז של שינוי

בחינת יחסה של החברה החרדית בישראל לסוגיית השימוש באמצעי תקשורת המונים מלמדת כי אין גישה אחת המקובלת על כולם. עם זאת אפשר להבחין בשתי גישות עקרוניות בשיח הרשמי. האחת היא הגישה המסורתית, השוללת כל שימוש באמצעי תקשורת המונים (למעט העיתון), כחלק משלילתה את המודרנה. השנייה היא גישה אינסטרומנטלית, שהייתה שולית וייחודית לחב"ד ולאחר שאומצה בידי ש"ס הפכה כיום בפועל לגישה המרכזית. גישה זו גורסת שכלי התקשורת עצמם ניטרלים, ואינה שוללת את השימוש בהם כל עוד מועברים בהם תכנים דתיים וערכיים ראויים (צרפתי, 2010).

בהשפעת תהליכי שינוי בתקשורת הארצית, תוצר ההתפתחויות הטכנולוגיות, עוברת גם התקשורת החרדית תהליכי שינוי מואצים. השיח התקשורתי שהתקיים בעיקר בעיתונות המפלגתית התרחב, ודפוסי החשיפה והצריכה השתנו בהדרגה. פריחתם של ערוצי הרדיו הדתי הגדילה את החשיפה לעולמות תוכן חדשים, אפשרה קולות שונים ובעיקר הכשירה את הדרך לאימוץ טכנולוגיית תקשורת חדשה. הטלפון הנייד תרם לשינוי בדפוסי התקשורת המסורתיים, ובעקבותיו היה אימוץ האינטרנט בלתי נמנע. כל ניסיונות הפיקוח והצנזורה של ההנהגה הרבנית ("טלפון כשר", "אינטרנט כשר") לא הועילו אל מול קצב אימוץ החידושים שהביא עמו חשיפה לעולמות ידע חדשים, בעיקר של הדור הצעיר. המאבק המתמשך על הגבלת השימוש במחשב ובאינטרנט מבהיר את עוצמת החשש של ההנהגה הדתית מתוצאות החשיפה האסורה ומהשתייכות לחברת המידע (צרפתי ובלים, 2002; Tsarfaty & Liran Alper, 2015). נראה שההנהגה מאבדת את יכולתה לשמור על החברה החרדית כקהילה מצונזרת ומפוקחת.

השיח הרשמי המצונזר בעיתונות המפלגתית המפוקחת על ידי ועדות רוחניות, מתאפיין בעיקר כשיח גברי המשמר את ההגמוניה הגברית בעיסוקו בנושאים פוליטיים ותורניים, מהם הנשים מודרות. המגזינים המסחריים שפרחו והאתרים המקוונים שימשו מצע לצמיחתו של שיח תקשורתי אחר ונתנו ביטוי לתרבות הצרכנית המתפתחת (צרפתי וזאבי, 2012). מוספי העיתונים לבית משמשים כעיתונות

כדי להרחיב את מעגלי החשיפה למחאה (Gamson & Wolfsfeld, 1993) וכאמצעי להעלות את הנושא לסדר היום בתקשורת החרדית.⁴ על רקע מאפייניה הייחודיים של החברה החרדית בשאלת מעמד האישה ובשימוש באמצעי התקשורת, הייתה הרשת החברתית פייסבוק לזירת ההתרחשות העיקרית במחאה. בחירה זו היא מרתקת וחתרנית כשלעצמה; המאבק על דעת הקהל, ובמיוחד המאבק לשינוי תודעתי בקרב הנשים החרדיות באמצעות עיצובה של זהות פוליטית, שהיה מיעדיה המרכזיים של התנועה (ריד-אינדורסקי, 2015), היה תקשורתי בעיקרו. הפייסבוק שימש כפלטפורמה להתארגנות התנועה, להפצת מסרי המחאה ולגיוס תמיכה בקרב נשים (וגברים) בתוך החברה החרדית ומחוצה לה. בה בעת תרם פייסבוק ליצירת שיח אלטרנטיבי נשי לשיח ההגמוני הגברי, לכינונה של קהילה וירטואלית של נשים חרדיות שהחלה לראשונה לקיים דיאלוג פומבי ובלתי מצונזר בסוגיית מעמד האישה. ברשת נעשו הצעדים הראשונים לגיבושה של זהות פוליטית פמיניסטית חרדית, תוך עקיפת הפיקוח והצנזורה של הגברים המשמרים את הדרת הנשים בתקשורת החרדית.

תנועת המחאה "לא נבחרות לא בחרות" בפייסבוק שימשה מצע לצמיחתה של מנהיגות פוליטית בעלת תודעה פמיניסטית בקרב נשים חרדיות, גם אם הן נזהרו מלזהות עצמן כפמיניסטיות. פעילותן של הנשים המנהיגות והתומכות כאחת מלמדת שלמרות האיסור הן עדיין מאמצות את המדיה החדשה (new media) כפלטפורמה לשינוי לצד שימוש בתקשורת המסורתית.

החברה החרדית: בין שמרנות לקידמה

בתפיסת זהותה העצמית החברה החרדית בישראל היא קבוצת מיעוט המשמרת את המסורת היהודית דתית הנהוגה מזה דורות. התנועה הציונית והקמת מדינת ישראל נתפסו בעיניה כאיום על הקיום היהודי המסורתי, ומשום כך נקטה מדיניות של הסתגרות בניסיון למנוע כל השפעה של המודרנה (רביצקי, 1993).

עד אמצע שנות השמונים של המאה העשרים הייתה החברה החרדית אשכנזית ומנתה שני זרמים מרכזיים: ליטאים וחסידיים. למרות יריבות היסטורית ארוכת שנים בין הפלגים הם השכילו להתאחד במאבקם בציונים ולהקים גוף פוליטי משותף, אגודת ישראל, והנהגה רוחנית משותפת: מועצת גדולי התורה. משנות השמונים ניכרו שינויים משמעותיים בשדה הפוליטי. ההנהגה הרבנית והפוליטית האשכנזית התפצלה עם פרישתו של הרב ש"ך, מנהיג הפלג הליטאי, מאגודת ישראל. הרב ש"ך ייסד מפלגה חרדית ליטאית חדשה, דגל התורה, שאף הוציאה לאור עיתון נפרד, יתד נאמן. אירוע מכונן נוסף היה ייסודה של תנועת ש"ס, שתרמה לגיבושה של זהות חרדית ספרדית שקראה תיגר על ההנהגה האשכנזית והציבה הנהגה רבנית משלה, מועצת חכמי התורה, בראשותו של הרב עובדיה יוסף (רביצקי, 2006; פרידמן, 1991).

השינוי בחברה החרדית והגידול הדמוגרפי שהושפע גם מגלי החזרה בתשובה, הרחיבו את מנעד ההשתייכות לחברה החרדית, והפך אותה לחברה מגוונת יותר. הפלגנות והמתחים בין הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית גרמו לפיצול בהנהגה הדתית, ולמעשה

שראשיתה במקרא ובמשך השנים התבססה במקורות חז"ל ובספרות הדתית, הניבה ביטויים שונים ואף סותרים ביחס לנשים. האישה מוצגת במקורות רבים כקלת דעת, כפתיינית וכמחטיאה (ראו למשל, בוכר אגסי, 1982; עצמון, 1995). העונש על החטא הקדמון "הרבה ארבה עצבונך והרנך בעצב תלדי בנים; ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך" (בראשית ג, 16), היה הצדקה אידאולוגית לנחיתותה של האישה מן הגבר.

התמודדות הגברים עם פוטנציאל החטא ועם תכונות הנשים נעשתה באמצעות הפרדה מגדרית ברורה, הנאכפת בקפידה, בתהליך הסוציאליזציה בין המרחב הביתי הנשי ובין המרחב הציבורי, הפוליטי הגברי. לאורך הדורות הורחקו נשים ממוקדי הכוח הפוליטיים בחברה והודרו מההנהגה הדתית הרוחנית ומתפקידי הנהגה ציבורית (למעט במקרים חריגים). תפקידה של האישה כאשת איש, כ"עזר כנגדו", הפכה למהות חייה של האישה במרחב הביתי לצד תפקידה האמהי המוגדר במצוות "פרו ורבו" (פרידמן, 1995). הדתה מהמרחב הציבורי מצדקת בשלל טיעונים, שהבולט שבהם הוא הדרישה לצניעות. בשיח הדתי בישראל הביטוי "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, 14) הפך להצדקה שכיחה לפעילות הממשטרת ומדירה נשים (אליאור, 2001). ככל שגובר החשש משינויים תוצר השפעות חיצוניות, מחמירות הדרישות ושיח הצניעות מקצין.

נראה, אם כן, שהניסיון לשמר את אורח החיים היהודי המסורתי כמובלעת תרבותית אוטונומית בחברה חילונית מודרנית, עומד למבחן תדיר בשל השפעות חיצוניות אך גם בשל תמורות פנימיות. השפעת התנועה הפמיניסטית על נשים בחברה היהודית האורתודוקסית ניכרה בשלב מאוחר, בשלהי שנות התשעים. לטענתה של תמר רוס (2007), המפגש הרעיוני בין התפיסה הדתית ובין רעיונות פמיניסטיים כמוהו כמפגש בין קווים מקבילים שלעולם לא ייפגשו, שכן תפיסת מעמדה

נשים המאפשרת השמעת קולות חדשים, שאפשר לזהות בהם גם ביטויים של שיח פמיניסטי לצד השיח השמרני. מזה כעשור אפשר לזהות במגזינים המסחריים ובאתרים המקוונים⁵ במקביל לקול הנשי "הרשמי", גם ביטויים של שיח נשי חדש. זוהי זירה ליצירה של קהילת נשים מובחנת שמבנה סולידריות נשית. התמורות בעולם הנשים החרדיות יוצגו במוספים אלה (צרפתי ולירן-אלפר, 2010). למדיה הדיגיטלית הייתה תרומה חשובה ביותר להתפתחות אתרי החדשות החרדיים כדוגמת **בחדרי חרדים** והפורומים הסגורים של נשים (לב־און ונריה בן-שחר, 2009). לטלפון החכם (הסמרטפון) היה תפקיד מכריע בהנגשת המידע באינטרנט, בחשיפה ובשיתוף פעולה ברשתות החברתיות, בעיקר ווטסאפ ופייסבוק. מעל לכול הסמרטפון אפשר בקלות יחסית יצירת מרחב תקשורתי אישי תוך כדי עקיפת חסמי הפיקוח החברתי והסנקציות הנלוות. מעקף זה אפשר לנשים לקיים שיח נשים חופשי שאינו מצונזר ומפוקח בידי גברים.⁶

אימוץ של טכנולוגיה תקשורתית חדשה, במיוחד האינטרנט והטלפון הנייד, בידי רבים בחברה החרדית מאתגר תפיסות מסורתיות ומערער על יכולת הפיקוח הפנימי של ההנהגה.⁷ כתוצאה מכך נחשפים חלקים הולכים וגדלים בציבור זה באופן ישיר לנעשה בחברה הישראלית ובעולם. חומותיה של החברה החרדית נסדקים במעבר מחברה מצונזרת ל"חברת מידע". ככלל, השימוש באמצעי התקשורת משמש מעין מדד פנימי למידת ההקפדה הדתית. חוגים קנאיים יותר אוסרים על שימוש במחשב ובמדיה החדשים בעוד חוגים מתונים יותר מתירים את השימוש בדיעבד תוך כדי ניסיונות לפיקוח.

שינויים במעמד האישה בחברה החרדית

כאמור, החברה החרדית, משמרת תפיסה חברתית פטריארכלית, היררכית המעוגנת בדת ומעניקה עליונות לגבר על האישה. תפיסה זו,

ביטוי באירועים שונים של הדרת נשים מהמרחב הציבורי.¹⁰ הפרדה באוטובוסים (אוטובוס "מהדרין"), במדרכות ובמוסדות וריבוי של שלטים הקוראים לנשים לנהוג בצניעות במרחב הציבורי הפכו לנומטיביים לא רק במעוז החרדיות, בשכונת מאה שערים בירושלים, אלא גם בשכונות חרדיות מחוץ לירושלים.

רוב הנשים החרדיות עדיין מפנימות את הסדר החברתי הקיים כ"סדר הטבעי" משום שהתפיסה הפטריארכלית מוטמעת בשיח התרבותי, באידאולוגיה הדתית ובפרקטיקות הדתיות, ומשום שהן מודעות לסנקציות הננקטות נגד מי שמערערת עליו. יש נשים שאף יוזמות את החמרת הצניעות של גופן (הן מכונות "נשות השאלים" או "נשות הטאליבן"). אולם לאחרונה החל תהליך ההקצנה לעורר תגובת נגד ונשים החלו לערער על הדרתן. הן עדיין מיעוט, שכן המחאה מעוררת מטבעה סוגיות פמיניסטיות הסותרות את התפיסה הדתית, אך לאור השיח בפייסבוק ויצירת מסגרות פעילות במסגרת עמותות שונות, נראה שהשפעתן הולכת ומתרחבת לאחר בחירות 2015. בשנים האחרונות התהליכים הם דיאלקטיים: מגמת מודרניזציה זהירה מול מגמת שמרנות מוקצנת; מצד אחד תהליכי הקצנה ריאקציוניים בדרישה לצניעות והדרת נשים, ומצד שני השפעות של המודרנה בהיבטים שונים ואימוץ של רעיונות פמיניסטיים.

ייצוג פוליטי של נשים

סוגיית הייצוג הפוליטי של נשים חרדיות עמדה בליבת המחאה של "לא נבחרות לא בוחרות". מחקר על מעורבותן של נשים במערכות הפוליטיות מראה שלמרות העובדה שהמאבק הפמיניסטי נמשך כבר כ-150 שנה, ברוב המדינות הדמוקרטיות נשים עדיין מיוצגות פחות מגברים (שפירא ואחרים, 2013). תהליכי השינוי ניכרים, אך טרם הושג שוויון מלא. עוד עולה שהיחס אל נשים פוליטיקאיות שונה מהיחס אל גברים פוליטיקאים (הרצוג, 1999).

בישראל תמונת המצב דומה אך ייחודית. ההחלטה על מתן זכות בחירה לנשים בשנות העשרים של המאה הקודמת, מיקמה את ישראל בין המדינות הראשונות שקידמו שוויון מגדרי פוליטי, אולם השאיפה להקים חברה דמוקרטית שוויונית לא הייתה משותפת לכלל החברה הישראלית. החברה החרדית דוחה את ערכי הדמוקרטיה, ובשל חששה משינויים בחרה בדרך של החמרת הגישה השמרנית; בכלל זה אסרה על ייצוג נשים במערכת הפוליטית.

המתח בין התפיסה הדמוקרטית הליברלית לתפיסה הדתית היהודית קיים כל העת והוא נע בין מצבים מקוטבים. מצד אחד ישראל הייתה המדינה השלישית שבה כיהנה אישה כראש ממשלה ומנגד, בשל הסכם ה"סטטוס קוו" ונוכח מגמת ההתחזקות הדתית, יש בכנסת מפלגות חרדיות המדיניות נשים בחסות הדמוקרטיה.¹¹ אולם גם במפלגות החילוניות הדמוקרטיות המצב אינו משיב רצון, שכן גם בהן ייצוגן של הנשים נמוך. בכנסת ה-19 נבחרו רק 27 נשים כחברות כנסת, ובכנסת העשרים עלה מספרן ל-33. למרות אתוס השוויון הציוני ישראל מדורגת במקום ה-56 מתוך 193 מדינות.¹² סילביה פוגל-ביזאוי (2011) ציינה ארבעה סוגי מחסומים העומדים לפני נשים הפעילות במערכת הפוליטית. (א) המחסום הפסיכולוגי,

של האישה ביהדות עומדת בסתירה מהותית לחשיבה הפמיניסטית. המאבק הפמיניסטי, על גווני השונים, מציב לפני האישה הדתית יעדי מאבק המתנגשים עם אורח החיים הדתי ועם הפסיקה ההלכתית. הביקורת הפמיניסטית מאיימת על ההגמוניה הגברית שמקור סמכותה אלוהי, ומאתגרת את הפרקטיקה הדתית הנהוגה מזה דורות.

נשים אורתודוקסיות רבות מצויות כיום בקונפליקט בשל המתח ההולך ומתעצם בין שתי תפיסות מנוגדות. מחד גיסא, שמירה על אורח חיים דתי למהדרין וקבלה של תפיסה דתית המקפחת את האישה כמעט בכל היבטי החיים; מאידך גיסא, חשיפה לתרבות מודרנית ודמוקרטית ששוויון בין המינים הוא אחד מערכיה (כהן, 2006). בדומה לתנועה הפמיניסטית של הנשים ביישוב (שילה, 2013), גם בקרב הנשים החרדיות אין תמימות דעים על דרכי המאבק והדגשיו. כיום מתמקד המאבק בהיבטים שונים במישורים הדתי והפוליטי על השתתפות הנשים בחיים הציבוריים. המתח האידאולוגי משמש מצע פורה לאימוצם של רעיונות פמיניסטיים בגוונים שונים בחברה הדתית והחרדית ובין עמדות מתונות לרדיקליות. בהתמודדות עם המתח בין שתי התפיסות מייצרות הנשים האורתודוקסיות מגוון של זהויות פמיניסטיות-אורתודוקסיות (נאי ונטורא, 2014). הקמתה של תנועת "קולך" בידי ד"ר חנה קהת כתנועה אורתודוקסית פמיניסטית של נשים המגדירות עצמן מחויבות להלכה, למסורת ישראל ולשוויון מגדרי, היא אחד הביטויים לתהליכי השינוי. הדים מהתביעה הפמיניסטית, הקוראת לשוויון בין המינים, מחלחלים גם לחברה החרדית.

לצד השפעת השיח הפמיניסטי החיצוני לחברה החרדית ישנה מציאות החיים בתוך החברה החרדית שהיא גורם חשוב בהכנת הרקע למחאת הנשים. התרחבות חברת הלומדים הגברית לממדים חסרי תקדים כתוצאה מאימוץ גורף של אידאל ה"תלמיד חכם", יצרה מציאות חדשה שבה רוב הגברים לומדים בעוד מרבית הנשים הפכו למפרנסות עיקריות (פרידמן, 1995). על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 71.4 אחוז מהנשים עובדות לעומת 45.7 אחוז מהגברים.⁸ המצוקה הכלכלית והיצע המשרות הקטן לנשים בתוך החברה החרדית, לרוב במקצועות החינוך, חייבו הרחבת תחומי העיסוק. תהליך האקדמיזציה, שבין מוביליו הבולטים הייתה עדינה בר שלום, נועד לענות על הצורך בהכשרת הנשים לתחומי תעסוקה מגוונים. תוצאות תהליך השינוי ניכרים כיום בבירור עם העסקתן של נשים חרדיות רבות במקומות עבודה מחוץ למרחב הגאוגרפי החרדי. נשים השתלבו במגוון מקצועות, בין השאר במקצועות המחשב והמדיה (ליוש, 2014). התוצאה היא מציאות שבה הנשים החרדיות משכילות יותר מהגברים, עוסקות במגוון מקצועות ובעלות הכנסה גבוהה יותר. הנשים החרדיות חשופות יותר לחברה החילונית והדתית ולתפיסותיהן, ובכלל זה לשיח הפמיניסטי ולמעמדה של האישה. ההנהגה החרדית כה חרדה לשינוי, שהיא ערכה כנס בדצמבר 2015 בהשתתפות כ-10,000 בנות סמינרים חרדים נגד ההשכלה הגבוהה.⁹

שיח צניעות היה קיים בשיח התקשורתי החרדי (נריה בן-שחר, 2014), אולם השינוי במעמד האישה בשנים האחרונות עורר תגובת הקצנה בחוגים השמרניים. ההקצנה בדרישה לצניעות כאמצעי שליטה על גופן של נשים וככלי המשמר את ההגמוניה הגברית באה לידי

והזמן שלך.

אנו פונות לכלל הקהילות בחברה בישראל לגלות ידידות וסולידריות, אם את/ה שותף/ה לאמונה שלנו בזכותנו להיות מיוצגות – נשמח לתמיכתך. ההיסטוריה הוכיחה שוב ושוב שמאבקים חברתיים שזורים זה בזה, כך שזה רק עניין של זמן עד שנתייצב כדי לתמוך במאבק שלך.¹⁴

הייצוג של נשים פוליטיקאיות בתקשורת לוקה בחוסר איזון, דהיינו מוטה מגדרית לטובת גברים פוליטיקאים (למשל, Gidengil & Everitt, 2002; Ross, 1999). התקשורת מרבה לסקר את העשייה של הגברים בעוד היא ממעיטה בהערכת זו של הנשים. מחקרים אחרים מראים כי נשים פוליטיקאיות מופלות לרעה בהיקף הסיקור לעומת גברים, ומסוקרות באופן שלילי (Kahn, 2003) או בהתמקדות בהופעתן החיצונית ובמעמדן כרעיות וכאמהות. המחסום התקשורתי גבוה יותר כשמדובר בנשים חרדיות: התקשורת החרדית באופן אידאולוגי מוצהר מדירה נשים מהשיח הפוליטי וגם תמונתן אינה נדפסת. זהו מצב שהגדרה גיי טוכמן (Tuchman, 1978) כ"הכחדה סימבולית". תנועות מחאה שביקשו לפרוץ לתודעת הקהל היו נתונות לחסדי התקשורת הן במידת החשיפה והן במסגור יעדי המחאה ומנהיגיה. הבחירה במחאה מקוונת מאפשרת לעקוף את החסמים התקשורתיים והייצוג המוטה שאתן נאלצות להתמודד נשים בזירה הפוליטית. בתקשורת הישנה, בעיקר בעיתונות ובטלוויזיה, לנשים לא הייתה השפעה על האופן שבו הן מוסגרו בסיקור התקשורתי. אני מבקשת להציע שהשליטה של מנהיגות מחאה "לא נבחרות לא בוחרות" על תוכן הפוסטים המתפרסמים ומועד פרסומם, מאפשרת להן "מסגור עצמי" (Self-Framing) כמוכילות המחאה ושל מסרי המחאה. יש בכך היבט של העצמה: הנשים המנהיגות, המוחות, קובעות את מסגרות השיח של עצמן.

מחאת הפייסבוק: "לא נבחרות לא בוחרות"

קבוצת מחאה היא קבוצה חברתית בעלת מטרה משותפת שמתארגנת באופן מודע וקולקטיבי כדי לצאת נגד הממסד ולשנות את מדיניותו (ישראלי, 2007). ראסל דלטון ואליקס ואן סיקל (Dalton & Van Sickle, 2005) דנים במחקרם המקיף על תנועת מחאה כרצף של פעילות לא קונבנציונלית שמבקשת להשפיע על שינוי הדרך הפוליטית חברתית מחוץ למסדות המסורתיות, כחלק מרפרטואר הפעולות שאזרחים יכולים להשתמש. לידם, פעולה פוליטית בלתי קונבנציונלית עלולה לכלול גם כמה פעולות לא חוקיות.

הטענה שקיפוח אישי או קבוצתי הוא מניע מרכזי לפעולה חוץ ממסדית, יכולה להסביר את נוכחותן הבולטת של נשים בהתארגנויות פוליטיות שמטרתן מחאה או חתירה לשינוי הסדר החברתי הקיים. ניסיון לשרטט פרופיל של פעילים חברתיים מלמד כי הבחירה בפעילות פוליטית חוץ ממסדית מעידה על יוזמה אישית ועל עניין סביבתי רב מהשכיח, או על מצוקה חריפה (Tarrow, 1999). פתיחת דף הפייסבוק "לא נבחרות לא בוחרות" ופרסום הפוסט הראשון בידי אסתי שושן היו תוצר מצוקתן של נשים חרדיות נוכח ההקצנה בהדרת הנשים. בראשית המאה העשרים ואחת השתמשו תנועות מחאה שונות ברשתות חברתיות הן ככלי להפצת המסרים שלהן, שעקף בשלבים

הנשען על ההנחה שהזירה הפוליטית שייכת לגברים ושנשים הן "נטע זר" בה. (ב) המחסום החברתי-כלכלי – ההבחנה הפטריארכלית בין המרחב הביתי הנשי למרחב הציבורי הגברי – מבנה מציאות שבה אין לנשים משאבי זמן ומשאבים כלכליים. (ג) המחסום הפוליטי – מקורות הגיוס המצומצמים יותר של הנשים מקטינים את סיכוייהן להשתלב בזירה הפוליטית. (ד) המחסום התקשורתי – התקשורת האלקטרונית והכתובה משמרת את המשוואה שבין פוליטיקה לגבריות ממוסדת כהנחה מובנת מאליה של הסדר החברתי.

בהתמודדות עם משאבים כלכליים מוגבלים נעשה שימוש באינטרנט באמצעות פנייה למימון המונים באתר miamoona.¹⁵

זהו קמפיין הקורא לייצוג נשים במפלגות חרדיות. אנו קבוצת נשים חרדיות פונות בזה לעומדים בראש המפלגות החרדיות: ש"ס ויהדות התורה בבקשה לייצוג נשים ברשימותיהם. אנו קבוצת אוכלוסייה עם אורח חיים ייחודי, המשפיע על מגוון גדול של תחומי חיינו, אנו מושכנעות כי נציגות נשים תשכיל לייצג אותנו במסדרונות הכנסת באופן ראוי ונכון. יש נשים חרדיות רבות ומוכשרות שתשמחנה לעסוק בצרכי ציבור באמונה.

בשנתיים האחרונות חקרנו לעומק את מצבן של הנשים החרדיות בישראל, השתתפו ואף יזמו דיונים בכנסת והבנו כי קולנו לא נשמע בוועדות ובפורומים השונים, כפי שהוא אמור להישמע.

הדברים נוגעים לעניינים קריטיים כמו בריאות, פרנסה והשכלה, והמצב הקיים חייב לקבל פתרון בדמות נשים חרדיות שיהיו לפה עבורנו.

זה הזמן לצדק היסטורי וזה גם בידינו, אנחנו מתחייבות לא להצביע למפלגות ללא ייצוג לנשים, אתן מוזמנות להצטרף אלינו ולמימון הקמפיין, וחשוב יותר, להצהיר בכך על הסולידריות והידידות בין נשים!

מהם היעדים שלנו ולמה ישמש הכסף?

במערכת הבחירות הנוכחית היעד שלנו הוא להגיע למעגלים של עשרות אלפי בתי אם בחברה החרדית. השינוי החברתי שאנחנו מבקשות הוא עמוק ומורכב, אנחנו לא מפחדות מדרך ארוכה. לצד האמונה בדרך, אנחנו מציינות לעצמנו יעדים ואבני דרך. כל מערכת בחירות היא אבן דרך נוספת, שכן זוהי תקופה שבה הקשב של האזרחים ושל הפוליטיקאים גדול יותר.

הקמפיין עשה את צערי הראשונים במערכת הבחירות הקודמת, וזכה לחשיפה יפה. מאז החבירות הקודמות, למדנו וגיישנו רשת של פעילות ותומכים.

במערכת הבחירות הנוכחית אנחנו מבקשות להגיע לעשרות אלפי בתיים בחברה החרדית ולהציג את דרישתנו. כן, קהל היעד שלנו הוא החברה החרדית, השינוי שאנחנו נאבקת עליו יגיע רק מבפנים. החברה החרדית היא סגורה יחסית כך שהיתרונות הטכנולוגיים שנהנים מהם יזמים בשנים האחרונות יסייעו לנו פחות. עלינו להגיע לכל בית ושכונה בעבודת שטח מאומצת, ולצורך כך נדרש כסף. בשבועות הקרובים, ככוונתנו לעצב ולהדפיס סטיקרים וכרזות, ואת אלה להפיץ על לוחות המודעות בכל שכונה חרדית בישראל.

זה לא יהיה קל, יש אנשים רבים שהפעילות שלנו מאיימת עליהם. נצטרך לתלות את המודעות הללו שוב ושוב עד שלא יוכלו להתעלם מאתנו. בנוסף, נעבוד באמצעות פרסומים בתקשורת החרדית והפצה דרך רשימות תפוצה בדוא"ל ובוואטסאפ.

זה הזמן שלנו.

לקראת הבחירות הקרובות, נצא, צוותי שטח של נשים חרדיות נחושות יחד עם תומכיהם, לרחובות ולשכונות שלנו, בכוונה ברורה – לא נצביע למפלגות ללא ייצוג לנשים!

עוד מילה, עוד ראיון, עוד כתבה, עוד מודעה, כל אלה סדקים קטנים בדרך אל היעד. אנחנו יכולות להתחייב לדבר אחד – גם אם זה לא יקרה בבחירות הללו (לשמחתנו פרקי הזמן בין מערכות בחירות הם די קצרים) – אנחנו לא ננוח עד שקולנו יישמע בכנסת ישראל!

ובדרך הפייסבוק. רוב הנשים שהשתתפו במפגשי הקבוצה ("מעורבות") חששו (חלקן עדיין חוששות) להיחשף בשל החשש מסנקציות.

אסתי שושן, בת למשפחה מזרחית ברוכת ילדים ובתו של רב מצפת, בדומה לנשים האחרות, נישאה בגיל צעיר ועד אמצע שנות העשרים לחיה כבר הייתה אם לארבעה ילדים. לפרנסתה עסקה בפרסום ובעיתונאות. פגישה עם רחלי איבנבויים חסידת גור, פעילה חברתית ומנכל"ית של עמותת חרדית באולפן טלוויזיה לאחר פרסום הפוסט הולידה שיתוף פעולה פורה בין השתיים. זוהות העדתית השונה שלהן העניקה לגיטימציה לסולידריות חוצת קהילות, אשכנזית ומזרחית, של נשים חרדיות. שיתוף פעולה זה היה ממאפייני המחאה בשלב הראשון. קידום מחאה המושתת על סולידריות נשית אתגר מאפיין מרכזי במבנה הכוח הפוליטי גברי, שהוא ההשתייכות לקבוצות זהות נבדלות. לשון אחר, אל מול הפלגנות המניעה את הפעילות הפוליטית הגברית הציבו הנשים מודל פוליטי אלטרנטיבי, המקדם סולידריות בין הנשים. המטרה המשותפת, ייצוג נשים במפלגות החרדיות, הייתה המניע לפעילות. בהמשך התברר רעיון הסולידריות הנשית ככלתי אפשרי במבחן המציאות.

בשונה מתנועות מחאה אחרות של נשים חילוניות שפעלו בישראל (ישראל, 2007), "לא נבחרות לא בוחרות" נאלצה להתמודד עם קשיים ייחודיים הנובעים מהדרה כפולה – מגדרית ודתית.

לפרוץ את מחסום השתיקה. מחאה פוליטית קיימת בחברה החרדית, אך היא שדה פעילות מובהק של גברים ומופנית לרוב כלפי החילונים. תהליך הסוציאליזציה של הנשים החרדיות והדרתן מהמרחב הציבורי מונע מהן לרכוש מיומנויות פוליטיות שעומדות בסתירה לתפיסתן כנשים חרדיות. הנשים מחונכות להצניע את עצמן ואת עמדותיהן ופעילות במרחב הציבורי, ופעולת "הדיבור הפומבי" – ליבת המחאה – אינה מצויה בארגז הכלים של האישה החרדית. מחסום השתיקה הוא אחד המחסומים הפסיכולוגיים והתרבותיים לפעולתה של תנועת המחאה של הנשים.

כפיפות לסמכות דתית. החברה החרדית משמרת היררכיה דתית וכפופה לסמכות הדתית בחיי הפרט והציבור. הדרישה לייצוג נשים במפלגות החרדיות היא חתרנית ומהפכנית במהותה משום שהיא מערערת על מבנה הסמכות הקיים. קושי עצום נעוץ בניסיון לחולל שינוי בנורמות התנהגות המגדריות את זהותה הדתית של החברה. באופן פרדוקסלי, בהיעדר תמיכה פומבית של הרבנים נפגעה (כצפוי) מידת הלגיטימציה הפומבית של פעולת המחאה.

צנזורה תקשורתית. לאור העובדה שהתקשורת החרדית נשלטת ומפוקחת בידי גברים, פעילות התנועה כמעט ולא סוקרה. בקודים התקשורתיים הפנים חרדיים התעלמות של העיתונות המודפסת מהתנועה פירושה דה לגיטימציה, שמשמעותה פגיעה ממשית ביכולת להפיץ את המסרים לכלל הנשים החרדיות. שיתוף הפעולה עם התקשורת החילונית הוא בעייתי בשני היבטים: היא נתפסת כ"אויב החרדים" ובשל כך עלולה להחמיר את הדה לגיטימציה של התנועה בקרב החרדים, והיא גם פחות אפקטיבית בקהל היעד החרדי בשל שיעורי החשיפה המוגבלים.

נגישות לאינטרנט. למרות היתרונות הכוללים של תנועת מחאה באינטרנט, הצלחתה תלויה בנגישות לאינטרנט. השלילה האידאולוגית

הראשונים את התלות בתקשורת הישנה, והן ככלי לגיוס המונים לתמיכה ולפעולה. הרשת החברתית הוכחה כאמצעי יעיל במיוחד במדינות בעלות משטר טוטליטרי שבהן חופש הביטוי מוגבל (Breuer, 2012). האינטרנט משפיע על האופן שבו אנשים חווים את סביבתם ועל אופן השתתפותם בפעילות פוליטית כדי להשפיע עליה. מחאה פוליטית מקוונת היא אחת מצורות ההשתתפות הנפוצות בעשור האחרון, משום שהיא מייצרת פלטפורמה לשיח פוליטי אלטרנטיבי. יתרון בולט נוסף של האינטרנט, כפי שבא לידי ביטוי באירועי מחאה בעשור האחרון (למשל, ב"אביב הערבי"), הוא היותו פלטפורמה לקבוצות מודרות להשמיע את קולן. בחברות לא דמוקרטיות נעשה שימוש ברשתות החברתיות כאמצעי המאפשר לעקוף את הפיקוח ואת הצנזורה, ולמתוח ביקורת על המשטר. האינטרנט מאפשר הנעה לפעילות ביעילות רבה, גם כאשר מדובר בשחקנים שבאופן מסורתי מצויים בעמדת נחיתות בהשוואה לשחקנים מבוססים ומקושרים יותר בזירה הפוליטית (פבל ואברמי, 2012; לב-און, 2015).

ר' קלי גארט (Garrett, 2006) ציין כי בשונה מתנועות מחאה שפעלו בעבר, השימוש באינטרנט מגשר על פני מחסומים פיזיים ומאפשר לגייס מאגר גדול יותר של אנשים למחאה פוליטית. הרשת החברתית מאפשרת יצירת קהילות זהות וירטואליות, יכולה לתרום לחיזוק קשרים בין-אישיים ולהעצים את פוטנציאל הכוח הפוליטי. עם המצאתה של הרשת החברתית פייסבוק השתנו התרבות הפוליטית ויחסי הכוח המסורתיים בין הממסד השלטוני לציבור.

העלייה במספר המשתמשים באינטרנט בחברה החרדית חשפה גם אותה לשימוש ברשתות החברתיות, במיוחד אחרי גל "מחאות הפייסבוק" ב-2011. הנשים המובילות במחאה "לא נבחרות לא בוחרות" היו ערות לכוחן של הרשתות החברתיות בארגון מחאות, וכשביקשו למחות על השתקתן הן אימצו את הפייסבוק כאמצעי למחאה, למרות הוויכוח שניטש בחברה החרדית על השימוש באינטרנט. מעניין לציין שהשימוש של נשים מודרות בפייסבוק אינו תופעה ייחודית לנשים החרדיות. נשים מוסלמיות הסובלות מאפליה ומצנזורה במדינות הערביות הלא דמוקרטיות, מאמצות אף הן את הפייסבוק כאמצעי לקיומו של שיח נשי ולמחאה. באיראן, למשל, מוחות נשים נגד משטור הגוף באמצעות פרסום תמונתן בפייסבוק.

התמודדות ההנהגה עם אילוצים ייחודיים

מנהיגות המחאה עיצבו דגם חדש של מנהיגות פוליטית נשית. דגם המנהיגות הנשית המקובל בחברה החרדית שואב את סמכותו מהסטטוס המשפחתי כנשות רבנים ("אשתו של") וממיקומו של הגבר-הרב בהיררכיה הדתית. סוג נוסף של מנהיגות הוא של נשות פוליטיקאים (במיוחד בש"ס). בשונה מכך, חמש הנשים שזוהו כמנהיגות המחאה – אסתי שושן, רחלי איבנבויים, מיכל צ'רנוביצקי, אסתי רידר וטלי פרקש – לא שאבו את סמכותן ממעמדם של בני זוגן. הן מתאפיינות בהיותן נשים צעירות בגילאי 25–40, חלקן נשואות, אמהות, בעלות קריירה מקצועית, חלקן בתחום התקשורת. ההכרה בהן על ידי נשים חרדיות אחרות כמנהיגות התבססה מתוקף דרישתן לחולל שינוי, מפעילותן, ומעל לכול מנכונותן להיחשף בתקשורת החילונית,¹⁵

בתודעה החברתית במגזר הדתי חרדי" (31.10.2012).¹⁶ ב-3 בנובמבר התפרסם פוסט נוסף שהבהיר, "בעקבות פניות, שאלות ותהיות", כי הדף של "לא נבחרות, לא בוחרות" הוא "יוזמה פרטית של נשים חרדיות ודתיות שמאסו בהדרה המוחלטת של נשים מההנהגה הציבורית החרדית". ב-5 בנובמבר, בניסיון לפרוץ את גבולות השיח, התפרסמה יוזמה פוליטית של "לונילו" פנייה לכל המפלגות להפוך את דף הפייסבוק של התנועה לכימת שיח: "לתת במה למפלגות לומר מה יש להן להציע בנושא שיריון מקום לנשים ופועלן בתחום החקיקה בהקשר לקידום רווחת נשים, זה יהיה הפוסט שלכם, תוכלו להכניס פה, ורק פה, את מה שיש לכם להציע" (הניסיון למצב את התנועה כגורם משמעותי בשיח הפוליטי כשל).

דעיכת הפעילות – תום הבחירות הארציות. כצפוי, בבחירות 2013 לא חל שינוי בייצוג הנשים במפלגות החרדיות, ודרישת התנועה לייצוג וקריאתה לנשים לא להצביע נחלה כישלון. תגובת התנועה לתוצאות הבחירות פורסמה רק כעבור חודש. כתוצאה מכך הצטמצמה פעילות התנועה בפייסבוק לפרסום פוסט פעם בשבוע/שבועיים. בין החודשים מאי עד ספטמבר התפרסמו חמישה פוסטים בלבד.

הגברת החשיפה – בחירות מקומיות 2013. הבחירות המקומיות נערכו באוקטובר 2013. בחודשים ספטמבר-אוקטובר גבר קצב פרסום הפוסטים ופורסמו סך הכול 12 פוסטים. שניים ממובילות המחאה היו פעילות בבחירות. רחלי איבנבויס הייתה מועמדת מטעם מפלגת הבית היהודי בירושלים, אך נאלצה לפרוש עקב איומים ולחצים שהופעלו עליה, ורחל צ'רנוביצקי הקימה באלעד את מפלגת הנשים "עיר ואם" שלא עברה את אחוז החסימה.

דעיכת הפעילות – תום הבחירות המקומיות. עם תום הבחירות הארציות התברר שלמרות פריצת הדרך ההיסטורית שעשו הנשים החרדיות, הן לא הצליחו לממש הישגים פוליטיים ולהיבחר. נשים חרדיות לא זכו בתמיכת הציבור שלהן אפילו ברמה המקומית, כשהן התמודדו על נושאים "נשיים" (חינוך, בריאות). לאחר הבחירות דעכה שוב פעילות התנועה ובמשך כשנה פורסמו ארבעה פוסטים בלבד.

הגברת החשיפה – בחירות ארציות 2015. ב-8 בדצמבר 2014 התפזרה הכנסת ה-19 והבחירות שהיו אמורות להיערך בנובמבר 2017 הוקדמו לחודש מרס 2015. ההחלטה על הקדמת הבחירות עוררה שוב את התנועה לפעילות אינטנסיבית. ב-2 בדצמבר 2014, ימים מספר לפני שהתקבלה החלטה רשמית על הקדמת הבחירות, העידה הפעילות באתר על כוונה לחזור לזירה הציבורית. פעמיים עורכנה תמונת הפרופיל של התנועה, פורסם פוסט מחאה נגד היעדרותם של חברי הכנסת החרדים מדיוני הוועדה למעמד האישה בכנסת, ופוסט נוסף שניסח בבחירות את המסר המרכזי: "הבחירות מתקרבות, לא משנה אם את ש"סניקית, אגודאית, ליטאית מזרחית או חסידית. אין לך ייצוג במפלגות החרדיות, לא סופרים אותך! אפליה זו מעוגנת בתקנון המפלגות שלא מאפשר לנשים להיבחר בשורותיהן. את מוזמנת להכיר את פתח הבחירות החדש שלך. לא נבחרת, לא בוחרת".

פרק הזמן שקדם לבחירות התאפיין בפרסום מוגבר. 77 פוסטים פורסמו בחודש דצמבר בלבד (לעומת שלושה פוסטים מינואר עד נובמבר). כמו כן היו הפניות לפרסומים באמצעי תקשורת אחרים כגון

של האינטרנט בחברה החרדית מאפשרת שותפות במחאה רק של חלק מהנשים, כאלה שנחשפות אליו. בהיבט זה, גם המחאה המקוונת מנציחה את אי השוויון החברתי (שפרמן-קריין, 2010).

צניעות כערך מחייב. כדי להגביר את האפקטיביות משלבות מרבית תנועות המחאה שצמחו באינטרנט פעילות בין-אישית ("בעולם האמיתי"). בגלל נורמות דתיות תרבותיות, כל פעילות של אישה במרחב הציבורי נמדדת במונחים של צניעות. עד כה לא ארגנו נשים חרדיות הפגנות ולא נקטו פעולות מחאה הכרוכות בעימות פיזי. תנועת "לא נבחרות לא בוחרות" שילבה כמה פעולות חוץ-אינטרנטיות ממוקדות (כגון חלוקת חומרי הסברה מודפסים לגברים ולנשים ותליית פשקווילים), שזכו בעיקר לתגובה מזלזלת ועוינת. משום כך המחאה התרחשה בעיקר בשדה התקשורתי.

פיקוח חברתי. בכל תנועת מחאה ההחלטה על השתתפות פעילה כרוכה במחירים פוטנציאליים אך גם בהטבות בטווח הקצר והארוך. בקהילה סגורה המפעילה רמת פיקוח כה גבוהה, כל חריגה מהנורמה כרוכה בהפעלת סנקציות כלפי הנשים ובני משפחתן (למשל, נידוי מבית הכנסת או במערכת החינוך). מחיר התמיכה הפומבית במחאה עלול להיות קשה ובעל השלכות מרחיקות לכת, ובוודאי נשקל בכובד ראש על ידי הנשים.

דפוס הפעולה בפייסבוק

פוגל-ביזאוי (2011) טוענת שההבחנה הפטריארכלית בין מרחב ביתי לציבורי מבנה מציאות שבה אין לנשים משאבים של זמן ומשאבים כלכליים. במקרה של הנשים החרדיות הפייסבוק אפשר להתמודד עם היעדר זמן ומשאבים כלכליים. למרות המגבלות והקשיים הייחודיים, הוא שימש כלי ארגוני יעיל בשל הנגישות והזמינות. נוסף על כך, באמצעות אתר מימון המון אינטרנטי אף גויסו תרומות לתנועה. בבחינת דפוס הפעולה של "לא נבחרות לא בוחרות" בפייסבוק אפשר לשרטט שישה שלבים של המחאה.

חשיפה ספונטנית. הפוסט הראשון בפייסבוק פורסם ב-29 באוקטובר 2012, לקראת הבחירות הארציות שהתקיימו בינואר 2013:

זו קריאה לכל הבנות והנשים בעלות זכות בחירה.

אם אתן מספיק טובות בשביל לבחור, אתן טובות להיבחר. אין שום סיבה מוסרית/ערכית/הלכתית המונעת מנשים לקחת חלק בפעילות הפוליטית במסדרונות השלטון. מפלגות שמונעות מנשים להתמודד בהן, הן מפלגות שבונות על הקולות שלכן אבל לא סופרות אתכן.

הגיע הזמן לעשות לזה סוף, לא מצביעים למפלגות ללא ייצוג לנשים.

פרטים יבואו...

שלב זה התאפיין בגיבוש ראשוני של המסרים התקשורתיים ובהבניה של מטרות התנועה ויעדיה. התמונה המצטיירת היא שהפעילות הייתה ספונטנית ולא תוצר של תכנון אסטרטגי והיערכות תקשורתית, שכן בפוסטים הראשונים התבררו והוכהרו מטרות הקמפיין. הפוסט השני שפורסם למחרת, ב-30 באוקטובר, היה נחרץ יותר בסגנונו וקרא "לא מצביעים למפלגות שמזלזלות בנשים". יומיים מאוחר יותר התפרסם פוסט שהבהיר כי הפרסום הוא יוזמה עצמאית שמאחוריו לא עומדת מפלגה, והגדיר את מטרתה הכללית של "לונילו" כ"ניסיון לשינוי

לפמיניזם) של נשים חרדיות. באמצעות הרשת החברתית ניתנה להן האפשרות להשמיע את קולן.

אימון שיח הזכויות על ידי הנשים הוא קרקע פורייה לצמיחתן של זרם פמיניסטי חרדי אקטיבי, שדפוסי הפעולה האפשריים שלו נעים על הרצף שבין כפיית תהליכי שינוי בחסות המדינה (בג"ץ, יוזמות חקיקה) ובין תהליכים אבולוציוניים פנימיים שיעשו בהסכמה עם ההנהגה הרבנית. כך או כך, מעיני המתנגדים והתומכים כאחד לא נעלם הפוטנציאל המהפכני הגלום בתהליך שעשוי לשנות את פניה של החברה החרדית כפי שהיא מוכרת לנו כיום. שינוי כזה מזמן לפתחה של החברה החרדית תגובה ריאקציונית מצד החוגים השמרניים, שעלולים להקצין את עמדתם עד כדי פילוג או לחלופין, יצירת זרם חרדי חדש שיכלול בתוכו את הקבוצה המכונה "חרדים מודרנים". במידה רבה תלוי עתיד המאבק בתמיכה מבית של נשים חרדיות ובמידת נחישותן להתאחד ולפרוץ את מחסום השתיקה.

הערות

המאמר הוא חלק ממחקר מקיף העוסק במחאת הנשים החרדיות לייצוג פוליטי ובצמיחת הפמיניזם הדתי בבחירות 2013 ו-2015. תודתי לעוזרת המחקר סיוון גלר על הסיוע באיסוף הנתונים.

1 חילוקי דעות התגלו בקרב הנשים הפעילות כבר בשלבים הראשונים, בשאלה באיזו מידה עליהן לנקוט עמדה רדיקלית. נראה לי שגם האקטיביסטיות שבהן עברו תהליך שינוי עם הזמן, והגדירו לעצמן בכל פעם מחדש את גבולות פעילותן. רות קוליאן, שלא פעלה במסגרת "לא נבחרות לא בוחרות", נקטה קו רדיקלי מראשית פעילותה.

2 ראו למשל: "דורשות דמוקרטיה: הנשים החרדיות הגיעו לפוליטיקה", כיכר השבת, 11.9.2013. הרב מרדכי בלוי, יושב ראש ארגון משמרת הקודש והחינוך, המזוהה עם יהדות התורה, הודיע "בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים כי היהדות החרדית מתנגדת לשילוב נשים ברכישות לכנסת", והוסיף איום מפורש: "כל מי שתעז תטופל בהתאם ותשלם ביוקר". במגשר פנימי פירט: "כל אישה שתתקרב למפלגה לא בהנהגת גדולי ישראל – תצא בלא כתובה ואסור ללמוד במוסדות החינוך שלה, וכן לרכוש ממנה כל מוצר ומצווה להוציא את כל הצאצאים שלה מהמוסדות [...] אני ערב בלי נדר ליישם כל הנ"ל והוא אמור גם לגברים [...] כל מי שתעז לעשות זאת – תטופל בהתאם ותשלם על כך ביוקר". ראו: "כהן, אישה חרדית שתעז לרוץ לכנסת תטופל בהתאם", כיכר השבת, 7.12.2014.

3 לקראת הבחירות בלטו עוד שתי יוזמות: ייסודה של מפלגת נשים חרדיות "ובזכותן", וההכרזה על הקמת מועצת הנשים של ש"ס בראשותן של עדינה בר שלום ויפה דרעי.

4 התקשורת החרדית לא דיווחה ישירות על המחאה אלא התייחסה לפרסומים בתקשורת החילונית.

5 עם הבולטים שבהם: המגזין משפחה, והאתרים כיכר השבת ובחדרי חרדים.

6 ראוי לציין שגם גברים רבים עוקפים את הפיקוח החברתי. שכיח לראות בקרב מי שמאמצים את הטכנולוגיה התקשורתית שברשותם שני טלפונים ניידים: האחד כשר – לצורכי תקשורת פנים חרדית, השני טלפון חכם רגיל, לא בפיקוח.

7 על פי מלב-און (2016), עמ' 93. ב-2016 היה שיעור הגולשים באינטרנט מכלל הציבור החרדי 49 אחוז, עלייה של ארבעה אחוזים בהשוואה לשנה הקודמת. שיעור הגלישה בכלל הציבור בישראל עמד על 88 אחוז. בסקר שערך מכון מחקר חרדי, "סקר כהלכה", במאסר 2016 היה שיעור החשיפה גבוה יותר ועמד על 56.4 אחוז.

8 הנתונים נכונים ל-2015. ראו גם פרידמן (1995).

9 במכתב ששלח הרב שטיינמן למשתתפי הכינוס נאמר: "כבר עוררנו בעבר על

העיתונות החילונית, ראינות בטלויזיה, הפניות ליוטיוב והעלאת פוסטים ויזואלים. מספר הלייקים המריא ל-8,378, 470 שיתופים ו-533 תגובות מלמדים על התגברות ההתעניינות בתנועה.

לאחר הבחירות. משרטוט דפוס הפעולה של התנועה בפייסבוק עולה שלמרות הזמינות הטכנולוגית והמודעות ליתרונות הפייסבוק, לא הייתה רציפות בפעילות התנועה בדף. הפעילות גברה בתגובה לאירועים חיצוניים (בחירות ארציות ומקומיות), מתוך כוונה להשפיע עליהן, ודעכה עם סיומן. הדפוס הגלי הוא ככל הנראה תוצאה של העובדה ש"לא נבחרות לא בוחרות" החלה כתנועה ספונטנית שטרם עברה תהליך של ארגון והתמסדות. נעשה שימוש ממוקד במשאב הזמן היקר שנתרם באופן וולונטרי בידי מנהיגות התנועה לקראת מערכות בחירות, בנקודות זמן שבהן יש לתנועה המתגבשת סיכוי להצלחה.

סיכום

במאה ה-21, בעוד נשים חילוניות ודתיות מתמודדות עם תתייצוג בכנסת, מודרות ממנה לחלוטין הנשים החרדיות, למרות חוק שוויו זכויות האישה שנחקק בשנת 1951. המפלגות החרדיות שפועלות כשליחות ההנהגה הרבנית שימרו את ההפרדה המגדרית הקיימת בחברה החרדית ובחסותה מבצרות את הכוח ההגמוני הגברי.

מחאת הפייסבוק המהפכנית של הנשים החרדיות, "לא נבחרות לא בוחרות", שהעמידה במרכז את הדרישה לייצוג פוליטי של נשים במפלגות החרדיות, היא חוליה נוספת, חשובה, במאבק הפמיניסטי לגווניו השונים של נשים בישראל. היא מציינת פריצת דרך חשובה במאבק על שוויון זכויות.

בהשפעת תהליכי המודרניזציה בחברה החרדית מסמנות הנשים יעד נוסף: דרישה לדמוקרטיזציה של המפלגות החרדיות, שהשגתו עתידה לשנות את פניה של החברה החרדית מן היסוד. המאבק לייצוג נשי מגלם מאבק במבנה הפטריארכלי ובמוקדי הכוח הממסדיים המזוהים עם ההנהגה הרבנית. ההתארגנות הפוליטית חשפה את העובדה שבהשפעת רעיונות פמיניסטיים ודמוקרטיים מוחות נשים חרדיות נגד הדרתן מהמרחב הציבורי ונגד השתתפותן בחסות הדת. פעילותן יצרה תקדים מהפכני בחברה החרדית, ומעידה על צמיחתה של מנהיגות פוליטית של נשים חרדיות המאמצת כלים לפעולה במאבקן מארגז הכלים האזרחי.

חרף הוויכוח שנישט בחברה החרדית בסוגיית השימוש באינטרנט, אימצו הנשים המנהיגות והתומכות את הרשת החברתית פייסבוק כפלטפורמה למחאה. פייסבוק שימש מצע נוח להתארגנות ולגיוס פוליטי של נשים ולהפצת מסרים של התנועה בהשקעה קטנה יחסית של משאבים ותוך עקיפת שומרי הסף הגברים בתקשורת החרדית. במציאות שבה נאלצות הנשים החרדיות להתמודד עם "הכחדה סימבולית" (symbolic annihilation) שלהן בתקשורת החרדית, ובהיעדר לגיטימיות לפעילותן בממסד החרדי השולט בה, הפכה הזירה התקשורתית בפייסבוק, נטולת הפיקוח הגברי, למרכזית בפעילותן. פייסבוק שימש פלטפורמה לגיבושה של קהילה וירטואלית, שתרמה לכינונה של זהות פוליטית ופמיניסטית (למרות ההתכחשות המוצהרת

הישראלית (עמ' 42-82). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. בובראגסי, י' (1982). "מעמד האישה בישראל", בתוך: ד' יורעאלי ואחרים (עורכות), **נשים במילכוד: על מצב האישה בישראל** (עמ' 210-231). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

הרצוג, ח' (1999). "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים", בתוך: ד' יורעאלי ואחרות (עורכות), **מין מגדר פוליטיקה** (עמ' 307-356). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

זיכרון, ח' ול' כהנר (2012). **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ינאי ונטורא, ג' (2014). "זהות פמיניסטית אורתודוקסית בישראל: מבט חדש על פמיניזם ומבט חדש על אורתודוקסיה", **מגדר: כתב עת אקדמי למגדר ופמיניזם**, 3, עמ' 1-24.

ישראל, צ' (2007). **יחסי הגומלין בין הממסד הפוליטי-ביטחוני, קבוצות מחאה ותקשורת בסכסוך בעצמות נמוכה: ישראל בלבנון 1985-2000**, עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

כהן, ט' (2006). "מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן", **תרבות דמוקרטית**, 10, עמ' 251-295.

לב-און, א' ור' נריה בן-שחר (2009). "פורום משלהן: עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות", **מסגרות מדיה**, 4, עמ' 67-106.

לב-און, א' (עורך) (2015). **קהילות מקוונות**. תל-אביב: רסלינג.

ליוש, ב' (2014). **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני**. תל-אביב: רסלינג.

מן, ר' וא' לב-און (2016). **רוח שנת: התקשורת בישראל, סדר יום שימושים ומגמות**. אוניברסיטת אריאל, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה.

נריה בן-שחר, ר' (2014). "והארכיון נא שמלותיכן למען קדושת עצמנו וקדושת בנותינו: שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1960-1989", בתוך: מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, כרך ב (עמ' 580-622). קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

סיון, ע' (1991). "תרבות המובלעת", **אלפיים**, 4, עמ' 45-97.

סיון, ע' וק' קפלן (עורכים) (2003). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**. ירושלים: מכון ון ליר.

ספרן, ח' (2006). **לא רוצות להיות נחמדות: המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל**. חיפה: פרס.

עצמון, י' (1995). "היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית", בתוך: י' עצמון (עורכת), **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות** (עמ' 13-43). ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות ישראל.

פבל, ט' וש' אברמי (2012). "המחאה החברתית והרשתות החברתיות מהעולם המקוון לעולם הממשי ובחזרה", **אתר הכנסת**, <http://main.knesset.gov.il/Documents/mmm-social.pdf#search=%D7%A4%D7%91%D7%9C%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%9E%D7%99> (נדלה לאחרונה בתאריך 7.2.2018).

פוגל-ביזאוי, ט' (1991). "האמנם בדרך לשיוויון: מאבקן של הנשים לזכות בחירה ביישוב היהודי בארץ ישראל: 1917-1926", **מגמות**, 2, עמ' 262-284.

----- (2011). **דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר אורחות וחוקיות אדם**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

פרידמן, מ' (1977). **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל 1918-1936**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

----- (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

----- (1995). "האישה החרדית", בתוך: י' עצמון (עורכת), **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות** (עמ' 273-290). ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות ישראל.

צרפתי, א' ור' בלייס (2002). "בין מובלעת תרבותית למובלעת וירטואלית: החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית", **קשר**, 32, עמ' 47-55.

צרפתי, א' ור' לירן-אלפר (2010). "ברוך שלא עשני אישה? ניצני שיח שני-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית", **קשר**, 40, עמ' 126-138.

חומר הלימוד במקומות שאין רוח חכמים נוחה מהם, ואנו שבים ומעוררים שהמקום היחיד שאפשר וראוי לחנך בו בנות ישראל הוא במסגרות בית יעקב בלבד". הרב נתן זוכובסקי אמר בכינוס: "איך הוא [הבעל] יכול להיות בעל דעה כשהיא מביאה את הדברים הגדולים (המשכורות). זה לא צריך להיות. יש פה חסרון [...] גם המשכורות הגבוהות זו סכנה, הם צריכים להתפרנס אבל אם היא מתחילה להביא משכורות גבוהות ומוגזמות בגלל המכלולות שהיא למדה ובגלל ההשתלמויות שיש לה, זה סכנה לכל מבנה הבית. תרי"ג מצוות שמרתי בגלל שלא נעשיתי שר וחשוב". חבר מועצת גדולי התורה, הרב דוד כהן, אמר כי "כשהאישה לומדת במוסדות כאלו הבעל נהיה איזה אפעס אברך כולל והיא נהיית ה'חשוב', היא נהיית המובילה. היא התארים, היא האקדמיה. כל הצורה של הבית משתנה. היסוד של הבית זה כשהאישה יודעת בהכרה מה זה חיים של תורה, מה זה 'להקריב' בשביל תורה. לפתח קריירה בשביל להיות 'חשוב' ולהישקף לכל העולם ולהיות כביכול שייכת לעולם הגדול זה מבחינת בית של תורה הרס גדול. המושג הזה שנכנס יותר ויותר משנה לשנה, מושג של אקדמיה, זה מושג של סכנה. סכנה לבנות ישראל וסכנה לבתים של תורה. המספרים עולים, האחוזים הולכים וגדלים ואם לא יעצרו את זה עכשיו אין סיבה שבאופן טבעי זה לא ילך ויתפשט וילך ויתרחב [...] המציאות שמי שהולך למקומות האלו הכל נאבד". ההתבטאות החריפה ביותר הייתה של הרב אביעזר פילץ, שאמר: "זה נדמה כאילו שאותנו הקב"ה מנסה פחות אבל הכבשנים של הדור הזה שורפים יותר מהכבשנים של אושוויץ, יותר ממרתפי האינקוויזיציה עם כל העינויים שבהם, זה כבשנים רוחניים". י' כהן, "גדולי ישראל יוצאים נגד אקדמיה לבנות: לא להכיר בתארים", **כיכר השבת**, 2.12.2015. כעבור שנה, ב' 2016, נערך כנס המוני נגד לימודים של נשים באקדמיה על ידי בכירי הרבנים מהזרם המרכזי ובהשתתפות עשרת אלפים בנות סמינרים. ראו: י' שרקי, "כנס נגד האקדמיה: פרנסה? שיתפללו", **מאקו**, 20.12.2016.

10 סקירה ודיון בסוגיית ההדרה של אחרים ובכלל זה היחס אל נשים כ'אחר' אצל קמה ופירסט, 2015.

11 בכנסת ה-19 היה מספרם של חברי הכנסת החרדים (ש"ס ויהדות התורה) 18. בכנסת העשרים ירד מספרם ל-11 בגלל הפיצול בש"ס. כימים אלה נדונה בבג"ץ עתירה (1823/15) שהגישה עו"ד תמר בן פורת עם עשרה ארגוני נשים נגד רשם המפלגות ואגודת ישראל בנוגע לתקנון המפלגה המדיני נשים.

12 מדד ייצוג נשים בפרלמנט, המכון הישראלי לדמוקרטיה. על פי איגוד הפרלמנטים הבינ-לאומי, נתונים משווים ל-2017. נדלה במאי 2018 מן האתר <https://www.idi.org.il/policy/world-comparison/indexes/women-in-parliament>

13 מתוך 30,000 שם שאפשר היה לגייס במימון המון, נאספו 21,180 ש"ח בידי 243 משקיעים במהלך 2015 (ע"פ נתוני האתר). גיוס הכספים נעשה באמצעות מכירה של אמצעי פרסום: סטיקר "לא נבחרות לא בוחרות" - 18 ש"ח; מארז סטיקרים - 50 ש"ח; סטיקר ומגנט אשת חיל - 90 ש"ח; כרזה לא נבחרות לא בוחרות - 180 ש"ח; הפשקוויל - 250 ש"ח; מארז כרזות - 360 ש"ח; חבילה הכוללת סטיקרים, מגנט וכרזה - 500 ש"ח; הרצאה על נשים חרדיות בזירה הציבורית - של אחת ממובילות הקמפיין - 1,000 ש"ח; הרצאה + חבילת סטיקרים וכרזות - 1,500 ש"ח. רשימת המשקיעים מופיעה באתר. מרביתם אנונימיים.

14 <https://www.mimoona.co.il/Projects/2391?page=investors> (נדלה בתאריך 6.5.2018).

15 החשיפה בתכנית עובדה הייתה אירוע מכוון בתולדות התנועה ובזיהוי המנהיגות.

16 החבירה למגזר הדתי מעניינת מאוד. היא אינדיקציה להשפעה של השיח הפמיניסטי ולתהליכי שינוי מרתקים בקרב נשים בציבור הדתי, אך זהו גם ניסיון "להרחיב את השורות" בשלב הפריצה.

מקורות

אליאור, ר' (2001). "נוכחות נפקדות", **טבע דומם** ו'עלמה יפה שאין לה עיניים: לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית", בתוך: י' עצמון (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות**

- Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (Discussion Paper 10).
- Dalton, R. & A. Van Sickle (2005). "The Resource, Structural, and Cultural Bases of Protests", in: Center for the Study of Democracy (CSD), *Working Papers*, University of California.
- Gamson, W. & G. Wolfsfeld (1993). "Movements and Media as Interacting Systems", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528, pp. 114-125.
- Garrett R.K. (2006). "Protest in an Information Society: A Review of Literature on Social Movements and New ICT's", *Information, communication & Society*, 9(2), pp. 202-224.
- Gidengil, E. & J. Everitt (1999). "Metaphors and Misrepresentations: Gendered Mediation in News Coverage of the 1993 Canadian leaders' Debates", *Harvard International Journal of Press / Politics*, 4, 1, pp. 48-65.
- Kahn, K.F. (2003), "Assessing the Media's Impact on the Political Fortunes of Women", in: S.J. Carroll (ed.), *Women and American Politics: New Questions, New Directions* (pp. 173-189). Oxford University Press, New York.
- Ross, K. (2002). *Women, Politics, Media: Uneasy Relations in Comparative Perspective*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Tsarfaty, O. & D. Liran Alper (2015). "'Gender Lenses': The Media Portrayal of Women Politicians", *Paper presented in IAMCR conference*, Montreal.
- Tarrow, S. (1999). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tuchman, G. (ed.) (1978). *Hearth and Home: Images of Women and the Media*. New York: Oxford University Press.
- צרפתי, א' (2010). מאוסלו עד ההתנתקות: המאבק על ארץ ישראל השלמה בעיתוני חב"ד. תל-אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב והספריה הציונית.
- צרפתי, א' וע' זאבי (2012). "מדברים כהלכה": על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית, *מסגרות מדיה*, 8, עמ' 89-114.
- צרפתי, א' (2015). "מנשים שקופות לנשים נוכחות: מאבקן של נשים חרדיות על ייצוגן בכנסת ה-20", *מגדר: כתב עת אקדמי למגדר ופמיניזם*, 4, עמ' 1-29.
- קפלן, ק' (2003). "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים", בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* (עמ' 224-277). ירושלים: מכון ון ליר.
- קמה, ע' וע' פירסט (2015). על ההדרה ייצוגית תקשורתית של 'אחרים'. תל אביב: רסלינג.
- רביצקי, א' (1993). הקץ המגולה ומדינת היהודים. תל-אביב: עם עובד.
- (2006) (עורך). ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים. תל-אביב: עם עובד.
- רוס, ת' (2007). ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם. תל-אביב: עם עובד.
- רידראינדורסקי, א' (2015). מזהות אישית לזהות פוליטית נשית חרדית בישראל, *המקרה של לא נבחרות לא בחרות 2015*, עבודת מוסמך, המרכז הבינתחומי הרצליה.
- שילה, מ' (2013). המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שפירא, א' ואחרים (2013). ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי (מחקר מדיניות, 99). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפרמן-קרין, ת' (2010). מחאה COM. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- Breuer, A. (2012). "The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest: Evidence from the Tunisian Revolution", German Development Institute,